

УДК 316.7

Свириденко Денис Борисович
кандидат філософських наук,
доцент кафедри соціальної філософії
та філософії освіти Національного педагогічного
університету ім. М.П.Драгоманова
e-mail: denis_sviridenko@ukr.net

МУЛЬТИКУЛЬТУРАЛІЗМ ЯК ОСНОВА МІЖСОБИСТІСНОЇ КОМУНІКАЦІЇ У ПРОЦЕСАХ АКАДЕМІЧНОЇ МОБІЛЬНОСТІ

У статті аналізуються засади розбудови плідної комунікації у здійсненні академічної мобільності. Автором пропонується підхід, згідно з яким мультикультурне, толерантне мислення є основою комунікації в іншому академічному середовищі, а педагогічні умови повинні орієнтуватися на мультикультурні принципи. Аналізується питання необхідності пошуку цінностей глобальної етики для XXI ст., яка сприяла б міжкультурному діалогу як в академічному середовищі, так і у вирішенні широкого спектру завдань у сучасному полікультурному суспільстві.

Ключові слова: академічна мобільність, глобальна етика, комунікація, мультикультуралізм, педагогіка, толерантність.

Свириденко Денис Борисович, кандидат философских наук, доцент кафедры социальной философии и философии образования Национального педагогического университета им. М.П.Драгоманова

Мультикультуралізм як основа міжличностної комунікації в процесах академічної мобільності

В статті аналізуються основи побудови плідної комунікації при здійсненні академічної мобільності. Автором пропонується підхід, згідно з яким мультикультурне, толерантне мислення є основою комунікації в іншому академічному середовищі, а педагогічні умови повинні орієнтуватися на мультикультурні принципи. Аналізується питання необхідності пошуку цінностей глобальної етики для XXI ст., яка сприяла б міжкультурному діалогу як в академічному середовищі, так і у вирішенні широкого спектру завдань у сучасному полікультурному суспільстві.

Ключевые слова: академическая мобильность, глобальная этика, коммуникация, мультикультурализм, педагогика, толерантность.

Svyrydenko Denys, Ph.D (Philosophy), Associated Professor of Social Philosophy and Philosophy of Education Chair, M. Dragomanov National Pedagogical University

Multiculturalism as a fundament of interpersonal communication at academic mobility processes

The fundamentals of fruitful communication at the academic mobility processes are analyzed at the paper. Author stands at position that multicultural tolerant thinking is a basic fundament for communication at alternative academic environment and modern pedagogical conditions have to be guided by multicultural principles. The question of searching of the global ethics values also analyzed at the article. We think that these values could promote multicultural dialog at academic environment as well as solve wide range of problems at the modern polycultural society.

Academic mobility is a complicated process of personal and professional development when person meets the need to solve own everyday situations analyzing them standing at positions of one's own culture together with another one culture positions. At these situation person should wide range of own personal specific skills such as ability of multicultural communication; tolerant thinking without discrimination manifestations; self-reflection; existential openness etc. The member of academic society should realize the challenges one can face at alternative academic environment and should be ready for active adequate fit into the different lingual and cultural landscape.

We understand 'multiculturalism' according to F.Brezzi as a term emerged in Canada at the end of the 1960s and described the 'silent revolution' of French Canadians, who form a minority in Canada but a majority in the province of Québec. One of their main objectives was the demand for state institutions to be bilingual, and for biculturalism in schools, which meant a separate curriculum for French-speakers differing from the curriculum for Anglo-Canadians. During the past twenty-five years multiculturalism has also been debated among philosophers and social scientists. In political philosophy the question arose in attempts to define the nature of a good liberal society (J.Rex, G.Singh).

The historical and modern experiences prove that it is possible for different cultures to interact with agreement at interpersonal and group levels. It is principally possible to solve misunderstandings and give a common ground because of existence of universal examples of social interaction marked by different forms of behavior depending from cultural background: people at all the cultures greet one another, educate children, decide disputes doing it in different ways according to norms and usages formed historically.

The planetary ethics is a main imperative of present days which is an ethics of Human as a whole directed on well-being of all the citizens of our planet. It is an attempt to substantiate common values, guiding rules, personal attitude and acts independently from culture, religion, ideology, political and economic systems.

Concerning the educational problematic, P.Freire criticize monological type of education and underlines that it can't form dialogic, plural, nonlinear type of thinking and we need categorical steps toward dialogical, subject-subject relations at education processes. New pedagogy require learners to become members of pluralistic global society throughout development of education programs aimed on individuals with understanding of own culture as well respecting another ones. The feature of correct thinking at education is a strong-willed negation of all the forms of discrimination (race, gender, class ones) which are the challenge for the essence of human entitle together with radical threat for democracy.

Author underlines that there is a need to find new strategies of higher education area modernization coupled with globalization tendencies with their everyday growing value. Academic mobility is one of the leading instruments for developing of the higher education area and research one thus mobility implementation should take global, multicultural context into account. The academic mobility participants have to be ready for performing of fruitful intercultural communication based on the values of global ethics. The fundament of this ethics is tolerance, understanding and respect of Other, openness and flexibility of mind.

Keywords: academic mobility, global ethics, communication, multiculturalism, pedagogy, tolerance.

Нещодавно в Україні прийнята нова редакція Закону України "Про вищу освіту", в якому наголошується на необхідності подальшого поглиблення процесів мобільності студентів, викладачів, науковців, адміністраторів навчальних закладів у контексті розбудови єдиного європейського простору вищої освіти. Станом на сьогодні ця діяльність має носити декларативний характер завдяки широкому спектру причин – від стану справ у галузі вищої освіти нашої держави, який можна охарактеризувати як такий, що модернізується, до таких явищ, як недостатнє фінансування даного напрямку діяльності. До того ж, на нашу думку, процеси академічної мобільності не достатньо досліджені з точки зору пошуку глибинних засад цього явища, зв'язку процесів мобільності з розгортанням процесів трансформації особистості в іншому академічному середовищі тощо.

При цьому актуалізація процесів академічної мобільності є справедливою відповіддю на виклики глобальної економіки, яка розгортається в планетарних масштабах, а інтернаціоналізація освіти набуває потужних масштабів у світі, формуючи полікультурне освітнє середовище із властивими йому специфічними процесами комунікації. Академічна мобільність в цьому контексті постає в якості складного процесу особистісного та професійного розвитку, при розгортанні якого особистість щохвилини зустрічає необхідність вирішення життєвих ситуацій та проведення їх одночасного аналізу з позицій власної та іншої культури, актуалізуючи широкий спектр специфічних навичок: здатність до міжкультурної комунікації; вміння мислити у термінах толерантності, дистанціюючись від будь-яких проявів дискримінації; здатність до саморефлексії; екзистенціальну відкритість тощо. До того ж, академічна мобільність сприяє забезпеченню знаннями про основні культурні відмінності країн, осмисленню власного культурного досвіду та культурному самовизначенню учасників міжкультурної комунікації [6, 26].

У відповідь на небувалі для історії випробування, які випали на долю європейської людини у ХХ сторіччі, було напрацьовано принципи нової неklasичної раціональності, серед яких як найважливіші такі: плюралізм, альтернативність, децентрованість, екосвідомість, ставлення до іншого як до Іншого, орієнтація на справжню, а не цинічну (тобто протилежну собі та іншим, або таку, за якою мета виправдовує засоби) мораль [5, 132]. Полікультурність в результаті поширення практик міграції та мобільності постає у вигляді складного явища, яке потребує уваги з боку науковців. Представник академічного середовища повинен усвідомлювати ті виклики, які матимуть місце в альтернативному, незвичному академічному середовищі та бути готовим до адекватного вписування в інший мовний та культурний ландшафт.

На нашу думку, продуктивним виглядає розглядати концепцію мультикультуралізму в якості світоглядної основи для учасника академічної мобільності. Розглянемо детальніше засади цього явища, аби наша аргументація була змістовною.

Термін "мультикультуралізм" виник у Канаді у 1960-х роках для опису "тихої революції" французьких канадців, які формували меншину в Канаді, проте більшість у провінції Квебек, а їхньою основою вимогою була двомовність державних закладів, двокультурність у навчальних закладах, яка мала на увазі впровадження окремих навчальних програм для франкомовних учнів та студентів поряд з існуючими програмами для англоканадців [11, 85-86].

За допомогою цього терміна намагаються описати наступну ситуацію: співіснування кількох культур в одному суспільстві, школі, робочому просторі тощо, в якому існує визнання різниць між цими культурами, яке підкріплено новим типом соціального устрою, взаєминами між державою та культурними або етнічними меншинами, новим підходом у ліберальній демократичній культурі. Дж.Рекс та Г.Синкс зауважують, що протягом останньої чверті століття мультикультуралізм є предметом дебатів суспільствознавців: в контексті пошуку засад нового типу ліберального суспільства, яке гарантувало би права для індивідуумів та соціальних груп [14, 4]. При цьому мультикультуралізм зараз вже розглядається як концепція, практика та політика не лише іммігрантських країн, а й усіх сучасних полікультурних держав світу, який глобалізується [8, 72].

В результаті аналізу останніх документів ЮНЕСКО, які можуть стати основою для пошуку нової освітньої парадигми, В.Ландсман робить наголос на тому, що основним принципом системи освіти повинен бути принцип збереження та примноження міжособистісної комунікації в освіті [1, 200]. Погоджуючись із дослідником, ми висуваємо тезу, що академічна мобільність є важливим фактором включення особистості в процеси продуктивної міжособистісної комунікації, в рамках якої відбувається вихід за межі власних культурних та наукових традицій, а особистість добувається до надбань світової культури, розкриваючи свій потенціал в якості члена глобалізованого суспільства. Головним чинником становлення мультикультурної особистості в наш час стає культивування навичок толерантності у неї, яка не має нічого спільного із поступками, поблажливим ставленням, а, скоріше, навпаки: толерантність означає активну світоглядну позицію, в основі якої лежить визнання загальних прав людини та основних свобод інших людей.

За думкою Я.Пелікана, суспільство має вимагати від своєї освітньої системи, щоб вона спрямувала членів наступного покоління, допомагаючи їм переступати через окремішність своєї власної культури в ім'я людства, виходячи з найбільш прагматичних і водночас найбільш ідеалістичних засад [7, 226]. Український же контекст мультикультурної проблематики демонструє наступне: "Україна своїм історичним минулим і сучасним, у пошуках свого власного "шляху в Європу", тобто до загальнонаціонального устрою життя на рівні здобутків сучасної цивілізації, фактично просувається шляхом формування своєї власної політики багатокультурності... Десятиліття цих пошуків за часів нової української державності поки що продемонстрували, яким складним і суперечним може бути цей шлях" [2, 182].

Одним із ключових питань сучасної філософської науки є пошук засад нового полікультурного світогляду, пошук відповіді на яке починається із обґрунтування можливості існування такого явища, як глобальна етика. Е.Ласло стверджує з цього приводу: "Планетарна етика – головний імператив нашого часу... Це – етика людства як єдиного цілого, тому її вимоги спрямовані на те, аби кожна людина, що населяє Землю, могла жити та розвиватись... Прийшов час, коли треба приділити серйозну увагу моралі, яка може бути засвоєна людьми безвідносно до їхніх символів віри, релігії та атеїстичних переконань, раси та полу. Ця мораль повинна бути інтуїтивно привабливою та звертатись до глибинних моральних інстинктів, якими наділені усі здорові індивіди" [4, 81-82]. Глобальна етика постає в якості спроби обґрунтувати загальні для всіх цінності, керівні принципи, особисте відношення та запропонувати загальні для всіх дії незалежно від культури, релігії, ідеології, політичних та економічних систем: "Глобальна етика ґрунтується на етичному розумінні невідчужуваної від людини поваги, свободи думки, особистої та соціальної відповідальності та справедливості... Глобальна етика прагне до ідентифікації міжнародних проблем та прагне їх вирішення" [12, 8].

В умовах інформаційного суспільства на освіту покладається відповідальна роль у формуванні особистості, здатної бути активним членом мультикультурного світового співтовариства, що має розвинений толерантний світогляд. Процеси академічної мобільності можуть слугувати маркерними точками цих явищ, демонструючи здатність освітніх систем реалізовувати цей підхід через нові, особистісно наповнені педагогічні практики. П.Фрейре зауважував, що в освіті невід'ємною рисою правильного мислення є рішуче заперечення всіх і кожної форми дискримінації, а расові, класові чи статеві упередження загрожують самій суті людської гідності й становлять радикальне заперечення демократії [10, 53].

Ми поділяємо точку зору, що довкола світу спостерігається ще багато проявів політичної нестабільності, етнічних конфліктів, моральних дилем та упередженості, тому важливо здійснити повернення до педагогіки серця, навчитись жити разом: це час для науковців та дослідників, експертів в галузі освіти, викладачів, адміністраторів зробити свій внесок, аби об'єднатись у своїх зусиллях донести через освіту потенційні вигоди для суспільства від співіснування разом на засадах взаєморозуміння [15, 2]. Провідне місце в цій діяльності має викладач, від якого вимагається дозволяти студентам зрозуміти потенціал взаємин між різними культурами, занурюючись в них: саме так вони зможуть ідентифікувати свою культуру та перейнятися повагою до неї, виявляючи при цьому розуміння та повагу до інших культур. В сучасній філософії освіти культивується думка, що концепт освіти, який робив кола протягом останнього століття, повинен змінитися радикально: освіта повинна відійти від того, щоб бути вправою із кінцевою метою у вигляді передачі знань, до нової форми соціально-емоційної практики, яка є найкращим шляхом для сталого поширення етосу навчання жити разом [15, 7-8].

Стан модернізації зараз властивий більшості освітніх систем країн світу, країни намагаються трансформувати освітню сферу у відповідності до запитів сучасного суспільства, навіть більше – надати освіті ще більш випереджувачий характер, озброїти її можливостями для формування в освітній сфері "людини майбутнього". Проте, досить наявним залишається факт домінування класичної освітньої парадигми в педагогічних практиках, які є стримуючим фактором змістовних трансформацій в цій сфері. Одним із проявів класичної парадигми освіти, впровадженої в добу Модерну, є монологічна (суб'єкт-об'єктна) модель навчання.

Ознаки монологічної моделі навчання за П.Фрейре, яка формує ситуацію пригноблення в освіті, : вчитель вчить, а учні вчаться; вчитель знає все, а учні – нічого; вчитель думає, а за учнів думають; вчитель говорить, а учні слухають – покірно; вчитель дисциплінує, а учні підкоряються; вчитель обирає й нав'язує свій вибір, а учні погоджуються; вчитель діє, а учні мають ілюзію, що діють через дії вчителя; вчитель визначає зміст програми, а учні (яких ніхто не питає) пристосовуються до неї; вчитель змішує владу знання з власною професійною владою, яку він (вона) встановлює на противагу свободі учнів; вчитель – Суб'єкт навчального процесу, учні ж його прості об'єкти [9, 55]. Підхід, який критикує П.Фрейре, дійсно не в змозі формувати людину діалогічного, плюрального, нелінійного типу мислення, тому потрібні кроки до відмови від цієї моделі на користь діалогічних, суб'єкт-суб'єктних відносин в навчанні.

Зараз педагогіка вимагає від учнів ставати членами плюралістичного глобального суспільства через розвиток освітніх програм, метою яких є індивіди, що не тільки сприймають їх власну культуру, але й долучаються до процесів конструктивного діалогу з іншими культурами. Проте, це потребує справдження мультикультурних підходів ще на епістемологічному рівні отримання знань, а отже потребує глибинного викорінення будь-яких форм упередженого ставлення, яке виникає завдяки ігноруванню та вузькості по відношенню до будь-чого, що значно відрізняється від звичних культурних форм. Особливого статусу цей підхід набуває в процесах повсякденності іншого академічного середовища.

Коли ми говоримо про комунікацію особистості в умовах іншого академічного та культурного в цілому середовища, на передній план висувається пошук стратегій акультурації особистості в іншому культурному середовищі. На думку М.Слюсаревського та О.Блинової, вони концентрується довкола пошуку відповіді на два фундаментальних запитання, відповідь на які одночасно дає можливість сформулювати чотири варіанти зазначених стратегій [8, 179]. Йдеться про наступні питання: по-перше, чи характеризується людина бажанням зберегти цінності власної культури при входженні до іншого етнокультурного середовища; по-друге, чи сповнена вона бажанням плідної комунікації та можливостями щодо засвоєння цінностей іншого середовища [8, 179]. Результуючі чотири варіанти дають наступні можливі стратегії акультурації згідно думки цих дослідників:

1. Асиміляція (негативна відповідь на перше питання, позитивна – на друге): орієнтація на зміщення наявних культурних цінностей новими, поглинання домінантною групою, ідентифікація із новою культурою;

2. Сепаратизм, сегрегація (позитивна відповідь на перше питання, негативна – на друге): меншість відкидає культуру більшості й зберігає свою культурну ідентичність;

3. Маргіналізація (негативна відповідь на обидва питання): людина не ідентифікує себе із жодною з двох культур через відсутність можливості або бажання меншості щодо культурної ідентифікації (глибинне несприйняття засад іншої культури, неможливість виявлення своєї культурної ідентичності тощо);

4. Інтеграція (позитивна відповідь на обидва питання): збереження власної культурної спадщини вкупі із доброзичливим ставленням до нової культури, плідна ідентифікація із обома культурами [8, 181].

Саме стратегію інтеграції розглядають як основний шлях до побудови мультикультурного суспільства, в якому зберігається широка палітра різних етнокультурних відтінків [8, 182]. Отже, продуктивність цієї моделі має великий евристичний потенціал при імплементації ідей академічної мобільності.

При цьому, виділяють низку особистісних характеристик, якими детермінується успішність адаптації особистості у іншокультурному середовищі, а саме:

- когнітивні характеристики (толерантність до невизначеності, відкритість до новизни, когнітивна складність);

- мотиваційні (визначеність цілей та життєвих перспектив, інтернальність);

- комунікативні (екстраверсія, схильність до згоди, доброзичливість, соціальна підтримка);

- емоційні (самоконтроль-імпульсивність, нейротизм-емоційна стабільність, напруженість) [8, 191].

Комунікативний аспект у багатокультурному середовищі також потребує розробки мовленнєвих стратегій, розвитку навичок володіння іноземними (здебільшого, англійською) мовами, адже засвоєння системи значень іншої культури призводить до збільшення кількості психологічних вимірів світу, який сприймає людина, завдяки чому долається культурна егоцентричність мислення, що створює перепони на шляху мультикультурного діалогу: багатокультурна людина отримує здатність сприймати світ з інших культурних позицій, тобто більш об'єктивно, і першим кроком для засвоєння системи значень іншої культури є вивчення мови цієї культури [3, 24]. Стосовно історії становлення процесів академічної мобільності в Європі слід нагадати ту роль, яку мала латина в якості спільної мови навчання з доби Середньовіччя, створюючи сприятливий комунікативний простір для академічних мандрівників. Англійська мова стає латиною для ХХІ ст., вона зараз є головною мовою для передачі знання, електронних засобів комунікації в усьому світі, при розробці навчальних програм, для супроводу міжнародної академічної співпраці, навіть у тих країнах, де англійська мова не є мовою навчання у вищій освіті [13, 127].

Історичний та сучасний досвід підтверджує можливість узгодженої взаємодії представників різних культур на міжособистісному та груповому рівнях, а також принципову можливість вирішення непорозумінь та зближення точок зору: в межах інтеракціоністського підходу це можна пояснити наявністю в різних мовах спільних (базових) категорій, а їхній універсальний характер пов'язаний із спільністю біологічної природи представників різних культур та їхніх базових потреб, для задоволення яких виникають певні форми соціальної взаємодії та соціальні структури [3, 23]. Дійсно, в усіх культурах можна виявити універсальні зразки соціальної взаємодії, проте конкретні форми поведінки, що реалізують їх, несуть відбиток культури: в усіх культурах люди вітають одне одного, виховують дітей, вирішують неминучі протиріччя, виражають емоції, пояснюють причини того, що відбувається, – але роблять це по-різному, у відповідності із нормами та звичаями, що склалися [3, 23].

Роблячи висновки, відмітимо необхідність пошуку стратегій розбудови галузі вищої освіти у її безпосередньому зв'язку з глобалізаційними тенденціями, що кожен день набувають все більшого значення. Академічна мобільність є одним із провідних інструментів розбудови глобальних просторів вищої освіти та досліджень, а отже, їх імплементація повинна враховувати глобалізаційний, мультикультурний контекст, а її учасники повинні бути готовими до розбудови плідної міжкультурної комунікації на засадах глобальної етики, основою якої є толерантність, сприйняття та повага іншого, відкритість та гнучкість мислення.

Література

1. Академическая мобильность – важный фактор образовательной евроинтеграции Украины : материалы Междунар. науч.-практ. конф., 16-19 нояб. 2010 г. / Харьк. обл. гос. администрация [и др.] ; [редкол.: В. И. Астахова (отв. ред.) и др.]. – Х. : Изд-во НУА, 2010. – 363 с.

2. Зміни у свідомості українського суспільства на зламі тисячоліть / Відділ з питань освіти та культури Держдепартаменту США, Рада міжнародних наукових досліджень та обмінів (IREX); ред. С. Рябов [та ін.]. – К. : Видавничий дім "KM Academia", 2001. – 266 с.
3. Крылова С.Г. Образовательный потенциал межкультурного взаимодействия / С.Г. Крылова // Педагогическое образование в России. – 2013. – №4. – С. 19–25..
4. Ласло Э. Макросдвиг. К устойчивости мира курсом перемен / Э. Ласло ; пер. с англ. Ю. А. Данилов ; предисл. А. Ч. Кларк ; Фонд глобальных проблем выживания человечества им. Н.Н.Моисеева. – М. : Тайдекс Ко, 2004. – 207 с.
5. Людина в цивілізації XXI століття: проблема свободи / В.Г Табачковський, М.О. Булатов, Т.В. Лютий, Г.І. Шалашенко, Є.І. Андрос, А.М. Дондюк, Г.П. Ковадло, Н.В. Хамітов, О.А. Ярош, В.П. Загороднюк. – К. : Наукова думка, 2005. – 272 с.
6. Оденбах И.А. Академическая мобильность как фактор социализации личности студента университета : дисс... канд. пед. наук : 13.00.01 / Оденбах Ирина Александровна; [Место защиты: Оренбург. гос. ун-т] – 237 с.
7. Пелікан Ярослав. Ідея університету / Пер. з англ. / Пелікан Ярослав. – К.: Дух і літера, 2009. – 360 с.
8. Слюсаревський М.М. Психологія міграції: навчальний посібник / М. М. Слюсаревський, О. Є. Блинова ; Національна академія педагогічних наук України, Інститут соціальної та політичної психології. – Кіровоград: ТОВ "Імекс ЛТД", 2013. – 244 с.
9. Фрейре П. Педагогіка пригноблених / П. Фрейре; пер. О. Дем'янчук. – К. : Юніверс, 2003. – 166 с.
10. Фрейре П. Педагогіка свободи: етика, демократія і громадянська мужність / П.Фрейре ; пер. з англ. О. Дем'янчук. – К. : Видавничий дім "KM Академія", 2004. – 120 с.
11. Brezzi Francesca. Philosophy as intellectual factor /Brezzi Francesca [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://unesdoc.unesco.org/images/0021/002131/213131e.pdf>.
12. Ethics in the Information Society: The Nine 'P's. A Discussion Paper for the WSIS+10 Process 2013-2015 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.globethics.net/documents/4289936/14121854/InformationEthics>.
13. International handbook of higher education – Dordrecht (The Netherlands) : Springer, 2007. – pt. 1 : Global themes and contemporary challenges / ed. J. J. Forest, P. G. Altbach. – 2007. – 405 p.
14. Rex J. Multiculturalism and Political Integration in Modern Nation-States – Thematic Introduction / Rex J., Singh G. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://unesdoc.unesco.org/images/0013/001387/138796E.pdf>.
15. The Heart of Education. Learning to Live Together [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://unesdoc.unesco.org/images/0022/002273/227373e.pdf>.

References

1. Akademicheskaya mobil'nost' – vazhnyy faktor obrazovatel'noy evrointegratsii Ukrainy : materialy Mezhdunar. nauch.-prakt. konf., 16-19 noyab. 2010 g. / Khar'k. obl. gos. administratsiya [i dr.]; [redkol.: V. I. Astakhova (otv. red.) i dr.]. – Kh. : Izd-vo NUA, 2010. – 363 s.
2. Zminy u svidomosti ukrainskoho suspilstva na zlami tysiacholit / Viddil z pytan osvity ta kultury Derzhdepartamentu SShA, Rada mizhnarodnykh naukovykh doslidzhen ta obminiv (IREX); red. S. Riabov [ta in.]. – K. : Vydavnychiy dim "KM Academia", 2001. – 266 s.
3. Krylova S.G. Obrazovatel'nyy potentsial mezhkul'turnogo vzaimodeystviya / S.G. Krylova // Pedagogicheskoe obrazovanie v Rossii. – 2013. – №4. – S. 19–25..
4. Laslo E. Makrosdvig. K ustoychivosti mira kursom peremen / E. Laslo ; per. s angl. Yu. A. Danilov ; predisl. A. Ch. Klark ; Fond global'nykh problem vyzhivaniya chelovechestva im. N.N.Moiseeva. – M. : Taydeks Ko, 2004. – 207 s.
5. Liudyna v tsyvilizatsii XXI stolittia: problema svobody / V.H Tabachkovskiy, M.O. Bulatov, T.V. Liutyi, H.I. Shalashenko, Ye.I. Andros, A.M. Dondiuk, H.P. Kovadlo, N.V. Khamitov, O.A. Yarosh, V.P. Zahorodniuk. – K. : Naukova dumka, 2005. – 272 s.
6. Odenbakh I.A. Akademicheskaya mobil'nost' kak faktor sotsializatsii lichnosti studenta universiteta : diss... kand. ped. nauk : 13.00.01 / Odenbakh Irina Aleksandrovna; [Mesto zashchity: Orenburg. gos. un-t] – 237 s.
7. Pelikan Yaroslav. Ideia universytetu / Per. z anhl. – K.: Dux i litera, 2009. – 360 s.
8. Sliusarevskiy M.M. Psykholohiia mihratsii: navchalnyi posibnyk / M. M. Sliusarevskiy, O. Ye. Blynova ; Natsionalna akademiia pedahohichnykh nauk Ukrainy, Instytut sotsialnoi ta politychnoi psykholohii. – Kirovohrad: TOV "Imeks LTD", 2013. – 244 s.
9. Freire P. Pedahohika pryhnohlenykh / P. Freire ; per. O. Demianchuk. – K. : Yunivers, 2003. – 166 s.
10. Freire P. Pedahohika svobody: etyka, demokratiia i hromadianska muzhnist / P.Freire ; per. z anhl. O. Demianchuk. – K. : Vydavnychiy dim "KM Akademiia", 2004. – 120 s.
11. Brezzi Francesca. Philosophy as intellectual factor. – [Elektronnyi resurs]. – Rezhym dostupu: <http://unesdoc.unesco.org/images/0021/002131/213131e.pdf>.
12. Ethics in the Information Society: The Nine 'P's. A Discussion Paper for the WSIS+10 Process 2013-2015 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.globethics.net/documents/4289936/14121854/InformationEthics>.
13. International handbook of higher education – Dordrecht (The Netherlands) : Springer, 2007. – pt. 1 : Global themes and contemporary challenges / ed. J. J. Forest, P. G. Altbach. – 2007. – 405 p.
14. Rex J., Singh G. Multiculturalism and Political Integration in Modern Nation-States – Thematic Introduction. – [Elektronnyi resurs]. – Rezhym dostupu: <http://unesdoc.unesco.org/images/0013/001387/138796E.pdf#page=5>.
15. The Heart of Education. Learning to Live Together. – [Elektronnyi resurs]. – Rezhym dostupu: <http://unesdoc.unesco.org/images/0022/002273/227373e.pdf>.